

İSLAM'DA ELEŞTİREL DÜŞÜNCE VE 'HAKİKATTE ÖZGÜRLÜK' ÜZERİNE DENEME

Dr. Ersin Doyran

Referans için: Doyran Ersin. "İslam'da Eleştirel Düşünce ve 'Hakikatte Özgürlük' Üzerine Deneme". İNSAMER Analiz. 02.01.2023. Analiz

"Müslüman olmak siyaseten uykuda veya sessiz kalmak değil, bilakis sürekli bir eleştiri [ve sorgulama] halinde olmaktır."

Ian Almond (2018)

Ünlü Aydınlanma filozofu Leibniz, Müslümanların o kadar kaderciler olduklarını ki, arabaların yolundan kenara bile atlamayacaklarını söylüyordu.¹ Müslüman toplumlara karşı bu eski ön yargı, Batı'da yüzyıllar boyunca hâkim durumda varlığını sürdürdü. Müslümanlar kendileri hakkında düşünmek gibi basit yeteneklerden bile yoksundu. Doğayla bu 'düşüncesiz düşman' Tanrı tarafından Hristiyan Avrupalılara bir ceza olarak verilmişti.

Ancak Müslümanlar tarih boyunca kendilerine ait uzun bir eleştirel geleneğe sahip olmuşlardır. Birincisi ve en önemlisi, Nebi (sav) en başından beri Mekke sosyopolitik düzeninin dayandığı temel ilkeleri sürekli bir biçimde eleştirmekteydi. Benzer şekilde Vahy'in dili de yeni dinin doğduğu bu ortamda en yüksek derecede eleştirel ve sorgulayıcıydı. Hem Peygamber'in hem de Kur'an'ın Mekke'de sosyal ve politik iktidarı elinde tutan seçkinleri -ve onların özelliklerini- doğrudan kınaması ve reddetmesi de aynı derecede dikkat çekicidir.

Göksel müdahalenin insanlığa ve tarihe dolaysız bir biçimde dokunduğu bu ilk yaratıcı/kurucu dönemde Mekke'de eleştirel bir siyasi düşüncenin de temelleri yavaş yavaş atıldı.

Bu, Mekke ayetlerinin rehberliğinde gerçekleştirilmiştir.² Burada yine Kur’ani eleştirinin Mekke şehir devletinin sosyopolitik düzenine yöneldiği, ona gayriahlaki ve yozlaşmış olduğu gerekçesiyle karşı çıktığı ve meydan okuduğu kolayca fark edilebilir. Ancak bunun bir tarih veya siyaset bilimi kitabında görülebilecek şekilde yapılmadığının altı çizilmelidir. Bu durumu çoğu zaman tarihsel bir süreklilikten verilen örnekler üzerinden algılarız. Yine de bazen Mekke düzeninin liderliğine, Kureys’e, doğrudan hitap edildiğini de görmek mümkündür.³

“De ki: ‘Ey kavimim! Elinizden geleni yapın, ben de yapacağım; ama pek yakında bileceksiniz...” (Zümer Suresi, 39:39; ayrıca bk. 11:93 ve 11:121).

Rasulullah’tan sonra da yeni Müslüman toplum pes etmemiştir. Genel olarak modern öncesi dönemlerin en dinamik toplumlarından biri olarak, eleştirel bir akılla (*intellect*) hakikatin farklı boyutlarını ısrarla araştırmıştır. Elbette toplumun her bireyinin bir araştırma/soruşturma ‘mesleği’ ile ilişkilendirildiğini kastetmiyorum. Buna karşılık, içinde yaşadıkları toplum ve tabiat, daha genel olarak kâinat ve varoluşun anlamı üzerine kafa yoranlar ile eleştirel sorgulamalar yapanlar, bütün bir toplumu entelektüel açıdan taşıyabilecek bir kapasite ve yüksek bir itibara sahip oldular. Hiç şüphe yok ki bunlar özgür düşünen ve geniş ufuklu insanlardı. Yüksek bir sorumluluk duygusuyla hareket ettikleri açıktı. Aslında tüm yaşamları ve ‘dünyalar’ karşısındaki eleştirel tutumları, dindarlıklarının bir

tezahürü olarak göze çarpıyordu. Şu ilahi hitabı kendilerine örnek almışlardı:

“Siz, insanlar [insanlık] için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz; ve Allah’a inanırsınız...” (Al-i İmran Suresi, 3:110)

Diğer yandan, İslamlaşmış tarihte uzun bir siyasi -ve aynı zamanda dinî- muhalefet geleneğinin izini sürmek mümkündür. Mısırlı siyaset teorisyeni Nevin Abdulhalık Mustafa, *Al-Mu’arada fi’l-Fikri’s-Siyasiyyi’l-İslami* (Kahire, 1985; İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet) adlı öncü çalışmasında⁴ şu önemli tespiti yapmaktadır:

“İslam’ın asılları ve prensipleri sabit ve tek iken, bu ilkeleri anlama yollarının çeşitli olduğunu görüyoruz. Bu nedenle İslam siyaset düşüncesindeki muhalefet hareketlerinin tüm tasavvurları, Kur’an prensiplerini somutlaştıran Allah Rasülünün sünnetinin gösterdiği şekildeki İslam siyasi uygulama modelinden hareketle ortaya çıkmıştır.” (s. 161)

Nevin Mustafa, *muhalefetin* -“düşünce ve makamı ne olursa olsun herhangi bir kişi karşısında doğruyu söyleme özgürlüğü” olarak kabul edilebilir, yerinde ve adil bir davranış modeli olarak görüldüğünü ve bu modelin, Hulefa-i Raşidin döneminde bizzat halifelerin himayesi ve teşviki altında geliştiğini savunur. Ancak daha sonra ne yazık ki Emeviler’den başlayarak Müslüman imparatorluklar döneminde bu tür davranışlara kalkışanlar şiddetli bir baskı ve zorbalığa maruz kalmışlardır (s. 174-175).

Nevin Mustafa'nın düşündürücü çalışmasının siyaset teorisi literatürüne yaptığı en temel katkılardan biri, Müslüman siyasi düşüncesindeki başlıca üç farklı muhalefet biçimini ayırt etmesidir: devrim ilkesi (*revolution*) ve devrimci ekol; sabır (*sebat, azim/steadfastness*) kavramı ve sabır ekolü; temekkün durumu (*temkin, duruş, denge/poise*) ve temekkün ekolü (s. 216-360). Bu üç muhalefet okulunu uzun uzun tartışan Mustafa, kullandıkları yöntemlerin farklılıklarına rağmen tüm bu ekollerin siyasi otoriteye karşı eleştiri ve muhalefetlerinin kökenini onların dindarlık, bilinç ve sorumluluk duygusunda bulmaktadır.

Benzer bir tez, İrfan Ahmed'in mükemmel çalışması, *Religion as Critique: Islamic Critical Thinking from Mecca to the Marketplace*'te (2017) daha güçlü bir şekilde ileri sürülür. Ahmed'in kitabındaki en önemli argümanlardan birini bir cümleyle özetlememe izin verirseniz, İslam tarihi boyunca hakikat ve eleştiri/tenkid arasında çok yakın bir ilişki olduğunu söyleyebilirim. Her şeyden önce, Ahmed'e göre, İslam Peygamberi Mekke sosyal düzeninin ve kendi çağının güçlü bir 'münekkid'i idi. Daha sonra, İslam'ın ilk klasik devirlerinden günümüze, İslamileşmiş eleştirel düşünce geleneğine katkıda bulunan Hasan el-Basri ve Ebu Hanife'den ilk büyük zahid sufilere, Namık Kemal'e, Hasan el-Benna ve Mevdudî'ye,

Göksel müdahalenin insanlığa ve tarihe dolaysız bir biçimde dokunduğu ilk yaratıcı/kurucu dönemde, Mekke'de eleştirel bir siyasi düşüncenin de temelleri yavaş yavaş atıldı.

yine zamanımızın en özgün filozoflarından Abdurrahman Taha'ya kadar birçok büyük Müslüman entelektüel, âlim ve düşünür olagelmıştır.

Adil olmak gerekirse, meselenin henüz değinmediğimiz önemli bir boyutu daha var. O da eleştirel olmayanı (*uncritical*) din ile, dinî olan ile ilişkilendiren eski ön yargıyla ilgili. Böylece eleştirel düşünce geleneği, seküler olana ve modern Batılı mekâna hapsedilecektir. Ama bu gerçekten doğru olabilir mi? *Eleştiri seküler midir?* Bu can alıcı soruya yanıt olarak, Talal Asad, Saba Mahmood, Judith Butler ve Wendy Brown, 2007 sonbaharında bir UC Berkeley sempozyumunda müt-

hiş bir tartışma yaptılar.⁵ Burada sadece iki önemli noktayı aktarmak istiyorum. Wendy Brown, işin başında, bu konuyu araştırmak için işimizi kolaylaştırabilecek metodolojik bir yol önerir: Sorunun terimlerini birbirinden ayırmak:

"Sorunun terimlerinin açıkça sabitlenmemiş niteliği ile her birini sabitleyip birbirine bağlama dürtüsünün tarihsel gücü arasındaki ilişkiyi kısaca sorgulamak yararlı olabilir. Bu amaçla, her terimi [soru içinde sabitlendiği yerden] biraz sallayalım ve sonra onları birbirine bu kadar sıkı bağlayan şeyin ne olduğunu düşünelim." (s. 8)

İkinci olarak, "Religious Reason and Secular Affect: An Incommensurable Divide?" başlıklı makalesine (s. 64-101) merhum Saba Mahmood, 2005 yılında vuku bulan Danimarka karikatür krizi üzerinden yapılan tartışmaları yorumlayarak başlıyor. Ardından, tartışmanın göz ardı ettiği farklı bir boyutuna dönüyor. Mahmood'a göre, tüm tartışmayı "seküler gereklilik" ve "dinî tehdit" arasındaki bir çatışma olarak çerçevelemek, "kelime dağarcığımızı, tartışmaya hâkim iki kutup olan küfür ve konuşma özgürlüğü gibi sınırlı kavramlar üzerinden daraltmaktır." Bunun yerine Mahmood daha ziyade, dinî varsayımların ve Avrupa-Atlantik seküler arzusunun (*secular affect*) anlamını sorgulamaktadır. Ayrıntılarını burada sunamayacağım bir dizi argümandan sonra şu sonuca varır:

"Bugünlerde eleştiriyi laik kültür ve düşüncenin bir başarısı olarak lanse etmek adettendir. Bu tür bir eşleştirmenin anahtarı, dini inancın aksine eleştirinin, özne ile nesne arasındaki zorunlu bir mesafeye ve bir tür mantıklı müzakereye dayandığı hissidir... Kışkırtıcı bir denemede

Michael Warner, böyle bir eleştiri anlayışının yalnızca dini Öteki'yi karikatürize etmekle kalmadığını; daha da önemlisi, kendi öz disiplinleri olarak öznellik, duygulanımsal bağlılıklar ve özne-nesne ilişkiselliğine karşı da kör kaldığını iddia eder... Buraya kadar yaptığım tartışmalardan seküler-liberal 'din' ve 'ifade özgürlüğü' ilkelerinin, dini farklılıkların müzakere edilmesi için nötr mekanizmalar olmadığı ve din, özne, dil ve incinme gibi belirli normatif kavramlara karşı oldukça taraflı kaldıkları açıkça anlaşılmaktadır." (s. 90)

Kendi adıma, zamanının en önde gelen bilgin ve bilgelerinden birinin insanlığın kaderi, insanın iradesi ve özgürlüğü ile ilgili düşünceleriyle bitireceğim. Bu kişi Hasan el Basri'dir (ö. 728). *Kader Risalesi*'nin [*Risale fi'l-Kader/Book of Destiny*] ana argümanı şu şekildedir: İnsan özgürdür, aynı zamanda eylemlerinden sorumludur. Allah'a gelince, Allah adildir

*Bu yazının ilk hali Bilim ve Sanat Vakfı'nın blog sitesi olan **Bisav Blog**'ta yayınlanmıştır.

Sonnotlar

- ¹ Alıntılan Ian Almond, "Is there room for critical thinking in Islam?", *Al Jazeera English* (6 Nisan 2018): <https://www.aljazeera.com/opinions/2018/4/6/is-there-room-for-critical-thinking-in-islam> (9 Ağustos 2022).
- ² Konuyla ilgili önemli bir çalışma için bk. Eltigani Abdelgadir Hamid, *The Qur'an and Politics: A Study of the Origins of Political Thought in the Makkan Qur'an*, İngilizceye çev. Abdul-Wahid Lu'lu'a [London and Washington: The International Institute of Islamic Thought (IIIT), 1424 AH/2004 CE].
- ³ Örneğin uzun A'raf suresi (7. sure) Kur'an'ın izlediği bu farklı yöntemleri örneklendirmesi açısından oldukça zengin bir içeriğe sahiptir.
- ⁴ Türkçe tercümesi için bk. Nevin Abdülhalık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001).
- ⁵ bk. *Is Critique Secular? Blasphemy, Injury, and Free Speech*, The Townsend Papers in the Humanities No. 2 (2009), University of California, Berkeley. Eser daha sonra Fordham University Press (2013) tarafından yeniden yayımlandı (<https://escholarship.org/uc/item/84q9c6ft>).